

ГІРКЕ ПРОЗРІННЯ ЮРІЯ КРИЖАНИЧА

Друга половина XVII століття увійшла в історію України під промовистою назвою Руїни. Драматичні події тієї доби знайшли відображення в історичних документах і свідченнях сучасників. До їх числа належав хорватський католицький місіонер-проповідник, вчений-енциклопедист і талановитий публіцист Юрій Крижанич. Подорожуючи Україною часів гетьманування Івана Виговського, Крижанич пильно придивлявся до бурхливих подій, запізнався з багатьма видатними особами та політичними діячами. Згодом, опинившись на засланні у далекому Сибіру, Ю. Крижанич відобразив усе побачене та почуте у яскравих публіцистичних творах.¹

Юрій Крижанич народився близько 1617 р. у містечку Бігач у купецькій родині. Ще в дитинстві він виявив неабиякий хист до навчання і згодом отримав фундаментальну освіту у відомому Падуанському університеті. Як свідчать сучасники, він володів 6 мовами. До кола його наукових зацікавлень належали філософія, історія, політологія, естетика, богослов'я, музика, лінгвістика. Маючи ступінь магістра в Граці, він водночас виконував обов'язки парафіяльного католицького священника, був слухачем колегіуму св. Афанасія у Ватикані.¹

Ю. Крижанич був одним із яскравих представників слов'янської наукової та суспільно-політичної думки доби барокко. Його перу належить чимало творів — «Бесіди про правління» («Політика»), «Глумачення історичних пророцтв», «Викриття на Соловецьку чолобитну», «Історія Сибіру», «Путноописаніє від Львова до Москви», «Пояснення виводне про письмо словенське» тощо. Ю. Крижанич одним з перших висунув у своїх працях ідею «освіченого абсолютизму» як необхідну умову подальшого розвитку Росії.²

Ще замолоду Ю. Крижанич захопився ідеєю слов'янської єдності. На його думку, об'єднання усіх слов'янських народів мало відбутися під егідою Московської держави, а головною його запорукою вчений вважав унію — єднання православної та католицької християнських церков під зверхністю Ватикану.³

Звичайно, утопічне москофільство Ю. Крижанича мало своє пояснення. Він болюче переживав за долю своєї Батьківщини та інших слов'янських народів, які у процесі історичного розвитку втратили державність. На той час Росія була чи не єдиною слов'янською державою, яка не тільки зберегла свою національну незалежність, але й почала реально впливати на політичну ситуацію в Європі. Саме цим і пояснюється поширення промосковських настроїв серед інших слов'янських народів, які прагнули бачити Росію широю захисницею в боротьбі з іноземними поневолювачами.

Ще у 1641 р. Ю. Крижанич подав у Конгрегацію розповсюдження віри у Римі «Записку про місію в Росію», в якій пропонував відрядити його для переговорів з царем про спільні дії з болгарами, сербами, волохами та босняками проти Османської Туреччини. Але тоді цю ідею Ю. Крижанича визнали передчасною. Тільки у 1647 р. йому дозволили відвідати Москву у складі польського посольства.

Повернувшись зі своєї першої подорожі до Росії, він знову звертається до Ватикану з проханням схвалити його місію до Москви. Отримавши відмову, у 1658 р. Ю. Крижанич самостійно, без відповідного

дозволу Конгрегації, вирушає в Росію, щоб запропонувати цареві Олексію Михайловичу свої послуги вченого-радника. Шлях Ю. Крижанича до Москви пролягав через Австрію, Угорщину, Польщу та Україну.¹

Україна переживала тоді нелегкі часи. Жорстокі збройні сутички між козацькими та польськими військами під час Хмельниччини і трагічні події доби Руїни спричинили запустіння значних територій. У своїх дорожніх нотатках Ю. Крижанич відзначив: «Починаючи від Корця та йдучи сюди ближче, де відбувалися битви козацькі з королем польським, бачимо величезні пустелі, де земля лежить спустошеною в довжину та ширину на кілька днів путі. А по цю сторону (Лівобережжя. — авт.) під час нинішньої рати спустошено чимало міст».²

Під нинішньою раттю Ю. Крижанич мав на увазі події, що розгорнулися після спроби гетьмана І. Виговського вивести Україну з-під влади Москви. У вересні 1658 р. гетьман уклав з польським урядом Гадяцьку угоду, згідно з якою Україна поверталася до складу Речі Посполитої як Князівство Руське. Проти І. Виговського виступила частина промосковськи налаштованого козацтва на чолі з полтавським полковником М. Пушкарем і запорізьким кошовим отаманом Я. Барабашем, а пізніше у військові дії втрутилася й російська армія.

Під час подорожі по Україні Ю. Крижанич відвідав Львів, Павлодч, Переяслав, Ніжин, Борзну та Путивль. Перебуваючи в українських містах та селах, він охоче спілкувався з місцевим населенням, добре розуміючи українську мову, пильно вивчав настрої, що панували тоді серед українського народу.³

У Ніжині Крижанич прожив майже півроку — з квітня по серпень 1659 р. Продовжити шлях на Москву йому перешкодили військові дії, що розгорнулися в цей час біля Ніжина між військами відданого гетьману І. Виговському ніжинського полковника Г. Гуляницького та російською армією воеводи О. Трубецького. Саме тоді, коли Ю. Крижанич прибув до Ніжина, 100-тисячне російське військо взяло в облогу невеличке містечко Конотоп, де за брамами міської фортеці зачинилися 5 тисяч козаків Ніжинського та Чернігівського полків. Майже 3 місяці козаків під керівництвом Г. Гуляницького боронили невеличку фортецю від російської армії.⁴

У той час, як козаків Г. Гуляницького мужньо відбивали приступи московського війська, великий загін під керівництвом князя Г. Ромодановського та стольника П. Скуратова підійшов до містечка Борзни і обложив його. Козаки мужньо боронилися, але сили були нерівними. Після недовготривалого бою вони змушені були відступити від Ніжина. Як свідчить Самовидець, «князь з войском Борзни достал, одних порубали, а других в полон вибрали й місто спалили».⁵

Розгромивши Борзну, Г. Ромодановський з військом рушив до Ніжина, але козаків встигли організувати оборону. 27 червня 1659 р. біля Ніжина відбулася збройна сутичка. Козаки, що перебували у Ніжинському замку, вчинили вилазку проти російського війська. Відчайдушна атака, однак, не мала успіху. І вони були змушені повернутися під захист міської фортеці. Тоді ж біля Ніжина відбувся бій російського війська із найманими загонами І. Виговського, що стояли за річкою Остер. Здобувши перемогу, російські війська переслідували супротивників, які відступили.⁶

Але доля уберегла Ніжин від жорстокої долі. Війська гетьмана І. Виговського, що поспішали на допомогу Конотопу, 28 червня 1659 р. в бою під Соснівкою дощенту розгромили московську армію. Уславлена

дворянська кіннота, що у 1655 р. здобувала Смоленськ, просто розбіглася. Понад 30 тисяч вояків залишилося лежати на конотопських полях, кілька воевод потрапили в полон до татар. Розгром був таким несподіваним, що воевода О. Трубецькой негайно зняв облогу та відступив за кордон, а у Москві почали готуватися до наступу козацького війська.¹⁰

Безпосереднім свідком цих драматичних подій був Ю. Крижанич, який жив тоді у Ніжині в будинку ніжинського протопопа Максима Филімоновича, неординарної і суперечливої людини, політичного авантюриста, відомого своїми промосковськими настроями. Максиму Филімоновичу сподобалися погляди Ю. Крижанича, і він увів католицького священника до кола своїх однодумців, серед яких були Василь Золотаренко, брат покійного ніжинського полковника Івана Золотаренка, відомого сподвижника гетьмана Б. Хмельницького, та ніжинський писар Р. Романовський. Перебуваючи в Ніжині, Ю. Крижанич написав два публіцистичні твори — «Бесіду до черкасів» та «Усмотрення про царську величність», у яких обґрунтовував свої погляди на взаємовідносини України з Росією, викладав свій власний план державного устрою України та вибору її політичного майбуття.

«Бесіда до черкасів», написана як діалог двох українців, складається з двох частин. Перша частина має назву «Про неволі козаків, які повинні вони терпіти від ляхів», друга — «Про вольності, очікувані від царської величності». У десяти пунктах «Бесіди» Ю. Крижанич описує утиски, які будуть чинити поляки українцям, якщо останні підуть за гетьманом І. Виговським. «Ляхи наведуть на нас своїх квартир'єрів да німців, — попереджає він, — які будуть даремно у нас хліб їсти... Ті ж жовніри будуть нам різні образи та грабунки заподіювати... Польська шляхта буде маєтності свої відбирати, як давно вже Виговський шляхтич у Криницькому віддав замок Басанки та волості». Зрештою, Ю. Крижанич підсумовує: «І все, що ми проти ляхів билися, то пропало».

У той же час, на думку Ю. Крижанича, «за царською величністю» козакам нема чого боятися, оскільки московський цар — «государ-вельми Богобоязнений та Богочестивий», і з ним можна домовитись, щоб він не наслав в Україну своїх воевод та приказних людей. Воюючи на боці короля проти Москви, козаки будуть вмирати клятвoporушниками, у той час, як у протилежному випадку їм буде гарантоване спасіння душі. До того ж, приєднання України до Росії, на думку Ю. Крижанича, є наперед визначеним. «Кожен народ, — пише Ю. Крижанич, — або держава мають свою зорю або планету щасливу... Тепер зійшла щаслива планета царству Російському.» Свою аргументацію Ю. Крижанич завершує риторичним запитанням: «Чули ви про неволі та вольності з одного та другого боку: що слід робити — зважуйте».¹¹

За свідченням самого Ю. Крижанича, цей твір схвально сприйняли представники ніжинської полкової старшини. У 1676 р. у чолобитній на ім'я царя Олексія Михайловича Ю. Крижанич так згадував цей епізод: «Перебуваючи на Україні в Ніжині, під час Конотопської облоги, написав я велике письмо політичними притчами в роз'яснення тамошнім людям, що краще їм було служити вам, великому государю, ніж польському кралою. І в оний страшний час подав я оне письмо тамошнім старшинам Пилипу і Романовському писарям та Максиму протопопу. Та як минула облога, вони те письмо на своїх з'їздах читали та хвалили, та до твого пресвітлого царства кріпилися у вірі».¹²

Незважаючи на блискучу перемогу гетьмана І. Виговського під Конотопом, невдоволення його політикою серед місцевого населення зростало. В очах значної частини козацької старшини та більшості рядового козацтва цей гетьман був «ляхом». Українське суспільство все

ще продовжувало жити антипольськими настроями, що склалися за часів Хмельниччини. За таких умов пропольська орієнтація та шляхетське походження гетьмана І. Виговського і його найближчих сподвижників створювали міцний ґрунт для успішної діяльності опозиційних угруповань. Одним з них стала промосковська партія, яку фактично очолював ніжинський протопоп Максим Филімонович. Цей давній агент Москви перетворив Ніжин в один з осередків антигетьманської змови.¹³

До антигетьманської опозиції почали приставати й колишні союзники гетьмана І. Виговського. Так трапилось і з В. Золотаренком, який раніше брав активну участь в обороні Борзни та Ніжина від російських військ. Прагнучи обійняти замість Г. Гуляницького посаду ніжинського полковника та заручившись підтримкою протопопа Максима, Золотаренко вступив у таємні зносини з переяславським полковником Тимофієм Цецюрою. І вересня 1659 р., скориставшись від'їздом з Ніжина полковника Г. Гуляницького, В. Золотаренко підняв повстання проти залоги Ю. Немирича, що розташувалася в місті. За свідченням Самовидця, ніжинські козаки та міщани разом з козаками Т. Цецюри за годину вирізали в Ніжині усіх польських жовнірів. Услід за Ніжином подібні повстання спалахнули в Чернігові, Березні, Меві та інших містах краю.¹⁴

Безумовно, Ю. Крижанич знав про підготовку антигетьманського заклоту в Ніжині. У вищезгаданій чолобитній 1676 р. він писав, що знав за 4 дні до повстання про те, що Т. Цецюра надіслав своїх козаків на чолі з сотником Н. Царенком для звільнення Ніжина та Чернігова від польських залог. В один голос із невідомим звтором літопису Самовидця Ю. Крижанич свідчить, що вояки Ю. Немирича поводили себе досить необережно: «лежали безпечно і сторожи біля брам не тримали».¹⁵

Після звільнення Ніжина від польської залоги в Путивль, де у цей час перебували воевода О. Трубецькой та царський посланець А. Матвеев, вирушила делегація жителів міста та козаків Ніжинського полку на чолі з протопопом Максимом Филімоновичем. Вони просили царського воеводу пробачити усі їхні провини та знову прийняти під царську зверхність. Разом з цією делегацією до Путивля прибув і Ю. Крижанич. Після коротенької аудієнції у воеводи йому дозволили виїхати до Москви.

До пропозиції Ю. Крижанича взяти його на царську службу в Москві поставились прохолодно. Іноземець-католик, який досить настирливо пропонував свої послуги, викликав неабияку підозру у Посольського приказу. Йому видали царське жалування і доручили скласти граматику та лексикон слов'янської мови. Але водночас до нього приставили й шпигуна, який повідомляв про кожний крок та слово вченого іноземця.

Подальші події остаточно розвіяли ідеалістичні москофільські настрої Ю. Крижанича. Ближче знайомство з московськими порядками суттєво змінило його погляди, 8 січня 1661 р. за царським наказом Ю. Крижанича було заслано до Сибіру, як пізніше він сам писав — «за необережне слово». Довгих 15 років провів Ю. Крижанич у далекому Тобольську. Неодноразово він надіслав до Москви чолобитні з проханням про помилування, а згодом — благав випустити його з країни. Але усі вони залишалися без відповіді. В одному з творів, написаних Ю. Крижаничем у 1675 р., знаходимо такі гіркі рядки: «Чотирнадцять років вже прожив я і ще по Божій волі живу у цьому сибірському заточенні, Богу всемогутньому грішний, а усьому світові безпомічний, некорисний і непотрібний. Бо ніхто від мене не вимагає ані

жодного рукоділля, ані послуги, ані поради, ані допомоги, ані праці».¹⁶

Перебуваючи на засланні, Ю. Крижанич мав нагоду переосмислити свої погляди на українсько-російські стосунки. Аналізуючи події, що відбувалися в Україні після Переяславської ради 1654 р., Ю. Крижанич прийшов до категоричного висновку: головною причиною ускладнення відносин з Україною була політика Москви. «В цей наш час що ж відбулося в цьому преславному Російському царстві?» — запитував Ю. Крижанич. І сам же відповідав: «Ось всі покоління або всі держави Російського народу (Мала та Біла Русь) возвернулися було до дому Давидового... Були тоді люди, які казали, аби новим сим підданам не чинилося ніякої тяготи, але аби великим скарбом та прибутком вважалося вже те, що цар-государ мав превелике це військо (козаків. авт), завжди на його заклик готове, яким би одна сторона його царства захищена була як стіною, і яким до кінця могли бути знищені кримські розбійники... Але інакше полюбилося думі московській, і прокляті кабаки тут же були заведені. Одначе українці мої та нові піддані, як швидко пізнали закон такого правління, той же час розкаялися та знову до ляхів воротилися... І теперішнім погромам одна була причина — тиранство, яке чинили на Дніпровській Україні ляхи та жида; а іншому злу, зраді по Дніпру, та ж сама — причина заведення клятих кабаків... Задля того усі народи гидуять цим царством та народом Російським...».¹⁷

Чимало яскравих творів Ю. Крижанича, написаних у цей період, містять цікаві подробиці про його перебування в Україні і, зокрема, у Ніжині. Двічі у своїх полемічних творах він звертається до осіб ніжинських полковників Івана та Василя Золотаренків (трактати «Про Промисел», «Про святе Хрещення»), згадує трагічну подію, яка буквально вразила уяву сучасників. Мається на увазі жахлива пожежа, що відбулася у грудні 1655 р. в Корсуні під час похорону відважного ніжинського полковника та наказного гетьмана Івана Золотаренка, який загинув під час облоги міста Старий Бихів у Білорусі. Хоча Ю. Крижанич і не був свідком цієї трагедії, коли в дерев'яному храмі живцем згоріло понад 430 чоловік, але він, безумовно, чув про цю подію від ніжинського протопопа Максима або від В. Золотаренка — достеменних учасників події в Корсуні. Згадує Ю. Крижанич і про будівництво В. Золотаренком у Ніжині великої соборної церкви Святого Миколи у пам'ять про свого покійного брата. Відзначає він і схильність В. Золотаренка до накопичення багатств. Грабуючи під час військових походів уніатські та католицькі храми і здобуваючи церковні цінності, В. Золотаренко звозив їх до Ніжина. «На майдані ніжинському, — пише Ю. Крижанич, — побудований був купецький амбар з міцними запорами та ланцюгами. Він, розповідають, був повний вищезгаданих награбованих священних речей». Визнаючи подібні дії ніжинського полковника гріхом, Ю. Крижанич пов'язує їх з трагічною долею В. Золотаренка: «Не довго володів він святим начинням. Воевода Брюховецький звинуватив його в зраді та покарав злодійською карою».¹⁸ Цікаво, що навіть у Тобольську Ю. Крижанич цікавився подіями в Україні, і до нього дійшли чутки про драматичний перебіг Ніжинської Чорної Ради 1663 р. та пов'язану з нею загибель В. Золотаренка.

Тільки після смерті у 1676 р. царя Олексія Михайловича Ю. Крижаничу дозволили повернутися до Москви, а згодом — виїхати за кордон. У 1678 р. Крижанич залишив Росію і переїхав до Вільна, де став членом ордену єзуїтів. Загинув Ю. Крижанич у 1683 р. під час облоги турками міста Відня.¹⁹

Багатющий творчий доробок видатного хорватського вченого та публіциста ось вже понад 300 років перебуває у полі зору ученого світу. Але, на жаль, об'єктивної оцінки багатьох його творів, присвячених міждержавним та міжнаціональним зв'язкам слов'янських держав та народів у XVII ст., зокрема — Росії та України, досі немає. У різні часи дослідники «висмикували» з багатогранної творчості Ю. Крижанича окремі тези, свідомо замовчуючи інші його думки та погляди. Особливо це помітно у так званій «радянській» історіографії питання про «возз'єднання» України з Росією, де Ю. Крижанич подається як беззаперечний москвофіл та прихильник беззастережного об'єднання двох держав. Звичайно, наш невеличкий нарис не претендує на всеосяжний аналіз творчості цього яскравого і своєрідного мислителя доби барокко, але дає можливість стверджувати про певну еволюцію в його поглядах під впливом конкретних історичних подій та ситуацій. Свідчення Ю. Крижанича як безпосереднього очевидця драматичних подій в Україні дозволяють краще зрозуміти складність буремної доби. Руїни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Белокуров С. Из духовной жизни московского общества XVII в. — М., 1902. — С. 168.
2. Зезина М., Кошман Л. и др. История русской культуры. — М., 1990. — С. 107—109.
3. Иванов Т. Ю. Крижанич і його «Ідея національного відродження слов'янства» // Історичні дослідження: Вітчизнина історія. К., 1989. — Вип. 15. — С. 51—53.
4. Белокуров С. Вказ. праця. — С. 169.
5. Бессонов П. Юрий Крижанич // Православное обозрение. — 1870. — № 12. — С. 812.
6. Белокуров С. Вказ. праця. — С. 169.
7. Дорошенко Д. Нарис Історії України. — К., 1992. — Т. II. — С. 60.
8. Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 79—80.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — М., 1863. — Т. IV. — № 115.
10. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 61.
11. Бессонов П. Вказ. праця. — С. 816.
12. Белокуров С. Вказ. праця. — С. 161—162.
13. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 62.
14. Літопис Самовидця... — С. 81—82.
15. Белокуров С. Вказ. праця. — С. 161—162.
16. Бессонов П. Вказ. праця. — С. 829.
17. Там само. — С. 686—687.
18. Крижанич Ю. О промысле // Бессонов П. Сведения об открытой рукописи. — М., 1860. — С. 82—84; Крижанич Ю. Собр. соч. — Вып. 3. — М., 1893. — С. 21—22.
19. Иванов Т. Вказ. праця. — С. 53.

